

Về phương pháp nghiên cứu sâu trong xã hội học dân số, sức khỏe và gia đình

ĐẶNG NGUYỄN ANH *

Lâu nay, đã có rất nhiều nghiên cứu xã hội học được tiến hành dựa trên phương pháp khảo sát chọn mẫu lấy hộ gia đình làm cơ sở. Mặc dù những nghiên cứu này đã cung cấp một lượng thông tin và số liệu khá phong phú, nhưng còn có nhiều vấn đề tồn tại. Trước hết, do số mẫu điều tra qua nhỏ trong khi qui trình chọn mẫu không đảm bảo chất lượng nên kết luận thu được không đủ tính đại diện; Bên cạnh đó, các kết quả thu được trong quá trình phân tích số liệu chưa được bổ sung và tìm hiểu kỹ bằng những nghiên cứu sâu đã làm mất đi sức mạnh và độ tin cậy của phương pháp khảo sát mẫu; Ngoài ra, việc phân tích số liệu thường hay có xu hướng khái quát hóa cho cả vùng, toàn khu vực hoặc miền lãnh thổ nên đôi khi dẫn đến sự ngộ nhận trong phát hiện nghiên cứu.

Từ thực trạng nói trên, đã đến lúc xã hội học cần đánh giá ưu nhược điểm của phương pháp mẫu (sample survey), tiến hành mở rộng hệ phương pháp hiện có bằng những kỹ thuật mới mà trước hết là phương pháp nghiên cứu sâu (indepth study). Đồng thời, việc tiến hành những đợt tái khảo sát (re-survey) và tái nghiên cứu (re-studies) còn là một đòi hỏi quan trọng những năm tới. Phần đầu của bài viết này phân tích vai trò của kỹ thuật nghiên cứu sâu trong sự so sánh với phương pháp khảo sát mẫu; tiếp theo là sự cần thiết phải phát triển kết quả thu được bằng việc kết hợp phương pháp khảo sát với nghiên cứu sâu trong điều tra thực địa; phần cuối bài trình bày những cố gắng bước đầu của Phòng Xã hội học dân số và gia đình trong việc vận dụng những phương pháp thời gian qua, từ đó đề ra những triển vọng nghiên cứu trong những năm sắp tới.

1 Phương pháp nghiên cứu sâu trong điều tra xã hội học:

Mặc dù được vận dụng từ lâu trong nhiều nghiên cứu nhưng mãi cho đến gần đây việc sử dụng phương pháp này mới được chấp nhận rộng rãi trên thế giới. Do có những ưu điểm và hạn chế riêng nên việc kết hợp kỹ thuật khảo sát với điều tra sâu đã đem lại ưu thế lớn trong nghiên cứu xã hội.

Phương pháp nghiên cứu sâu thường được vận dụng nhằm tìm hiểu quá trình tương tác trong tổng thể hệ thống kinh tế, xã hội và văn hóa của cộng đồng nghiên cứu. Với sự tham gia của một số ít cán bộ nghiên cứu có nhiều kinh nghiệm, phương pháp này đòi hỏi việc vận dụng đồng thời các kỹ thuật nghiên cứu như quan sát thâm nhập, phỏng vấn tập trung, ghi băng và thảo luận nhóm, thăm dò ý tưởng,... nhằm tìm hiểu và giải thích những nguyên nhân dẫn đến quá trình biến đổi của đối tượng nghiên cứu. Như vậy, khác với phương pháp khảo sát, kỹ thuật nghiên cứu sâu không chú trọng đến việc lựa chọn mẫu và khái quát thống kê. Mục đích của nó không phải mô tả định lượng mà cho phép những giải thích định tính các hiện tượng thu được thông qua. Quan sát và nghiên cứu trường hợp, và do đó chú trọng đến việc phát hiện chứ không phải là kiểm định các giả thiết nghiên cứu.

Có nhiều vấn đề đôi khi là hiển nhiên đối với người dân địa phương nhưng lại không giản đơn với cán bộ điều tra, trong khi lại có những phát hiện cần được giải thích thận trọng bằng nghiên cứu sâu. Ví dụ như việc phân công lao động trong hộ gia đình mà ở đây con trai hoặc nam giới không phải tham gia trong một số hoạt động công việc. Trên thực tế, vấn đề sử dụng lao động được qui định trước hết bởi nhiều nhân tố như cơ cấu hộ gia đình, thu nhập và hoàn cảnh kinh tế, thể loại công việc,... chứ không đơn thuần là quan niệm "trọng nam khinh nữ". Để tránh được những "ngộ nhận", cần tiến hành những quan sát và ghi chép chi tiết về việc sử dụng thời gian của những thành viên trong gia đình, đặc biệt là của lao động nữ. Đồng thời, cần phải tìm hiểu tình hình kinh tế và môi trường sống của những gia đình có hoàn cảnh khác nhau trước khi có thể rút ra kết luận đối

*. Cán bộ nghiên cứu, Phòng Xã hội học Dân số và Gia đình, Viện Xã hội học.

với mô hình phân công lao động theo giới, giữa nam và nữ. Một ví dụ tương tự khác như quyết định sinh đẻ trong những cuộc khảo sát về dân số và kế hoạch hóa gia đình: Những câu hỏi được soạn thảo sử dụng trong phỏng vấn cá nhân thường mặc nhiên coi việc có con là chuyện riêng của cặp vợ chồng hoặc cá nhân người phụ nữ được phỏng vấn, và vì vậy đã bỏ qua ảnh hưởng quan trọng của bố mẹ, gia đình và họ hàng xung quanh.

Một trong những đòi hỏi quan trọng của nghiên cứu sâu là các cán bộ điều tra phải có được những khái niệm rõ ràng về chủ đề nghiên cứu trước khi tiến hành điền dã. Hệ thống khái niệm này sẽ là cơ sở giúp định hướng quan sát cũng như đề hình thành và phát triển những giả thuyết trên thực địa. Thông thường, việc kết hợp trong đội hình nghiên cứu giữa những cán bộ chuyên môn có kinh nghiệm với các trợ lý hoặc cộng tác viên cơ sở là cần thiết. Sự phối hợp được thực hiện trong những buổi thảo luận sau mỗi ngày làm việc nhằm mục đích rút kinh nghiệm, trình bày những giả thiết được phát hiện và xây dựng nội dung thời cho hoạt động của nhóm ngày hôm sau.

Bằng việc sử dụng kỹ thuật phỏng vấn tập trung vào một số chủ đề xác định, phương pháp nghiên cứu sâu sẽ tạo điều kiện cho đối tượng bày tỏ ý kiến và phát triển suy nghĩ theo quan điểm của riêng họ. Bởi vậy, khả năng dẫn dắt và gợi mở vấn đề là một yêu cầu quan trọng đối với cán bộ điều tra. Trong trường hợp phỏng vấn nhóm, cán bộ điều tra cần hướng dẫn thảo luận nhằm tìm giải pháp cho vấn đề chung chưa được giải đáp. Khi cuộc nghiên cứu được tiến hành tương đối lâu, khi giả thuyết đã được xây dựng, cần tiến hành trao đổi thảo luận với các cộng tác viên chủ chốt ở địa phương nhằm thu được những ý kiến đóng góp cho việc hoàn chỉnh các giả thiết. Đôi khi, ngay trong đợt nghiên cứu, một cuộc khảo sát nhỏ có thể được tiến hành ở một số hộ gia đình nhằm lượng hóa bước đầu sức mạnh của giả thuyết được xây dựng.

Kết quả của đợt nghiên cứu sẽ là một tập các tư liệu dưới dạng báo cáo, ghi chép quan sát, số liệu thống kê, nguyên bản ghi băng các cuộc phỏng vấn, bản đồ,... sau khi được chỉnh lý sẽ được xử lý bằng phương pháp đọc và tìm hiểu văn bản, mọi cố gắng mã hóa đều sẽ phá hủy kết quả nghiên cứu. Thông thường, công đoạn này sẽ do những cán bộ chủ chốt có khả năng phân tích chuyên môn và là người giữ vai trò quan trọng trong suốt đợt nghiên cứu, chịu trách nhiệm. Việc lưu giữ tốt hệ thống số liệu sẽ là cơ sở để tiến hành cuộc tái nghiên cứu sau này.

2. Sự cần thiết phải kết hợp nghiên cứu sâu với khảo sát mẫu tập trung trong điều tra xã hội:

Phương pháp nghiên cứu sâu, dù có những ưu thế nhưng tự nó không phải là hoàn hảo mà cần phải được kết hợp bổ sung bằng kỹ thuật khảo sát tập trung (focus survey) nhằm kiểm định các giả thiết. "Tập trung" có nghĩa là các câu hỏi sử dụng phải ngắn gọn, rõ ràng, liên quan chặt chẽ với nhau và trực tiếp giải đáp những vấn đề cụ thể đã có được qua nghiên cứu sâu. Nội dung, thuật ngữ sử dụng phải phù hợp với hoàn cảnh thực tế của địa phương, nét đặc trưng ở đây là những câu hỏi thường dưới dạng mở và quá trình phỏng vấn có thể phát triển chi tiết theo chiều sâu.

Điểm yếu nhất của khảo sát bằng bảng hỏi là không cho phép đặt ra quá nhiều câu hỏi và do vậy không có khả năng tìm hiểu đầy đủ môi trường xã hội của người trả lời như hệ thống gia đình, thân tộc, cộng đồng làng xã... Nhiều cuộc khảo sát lại giới hạn diện nghiên cứu ở một vài nhóm đối tượng như những phụ nữ đã có gia đình, các cặp vợ chồng thuộc độ tuổi sinh đẻ 15-49... nên vô tình đã bỏ qua vai trò quan trọng của các yếu tố tác động đến hành vi và thái độ của đối tượng, và lại càng không thể tìm hiểu được những nguyên nhân qui định nội dung câu trả lời. Kỹ thuật phỏng vấn trong các cuộc khảo sát chọn mẫu thường đòi hỏi một cách nghiêm ngặt cách đặt câu hỏi và ghi chép trả lời theo hệ thống mã hóa có sẵn. Bên cạnh những thuận lợi, điều này lại không cho phép người trả lời phát triển suy nghĩ và quan điểm, thậm trí câu hỏi còn bị hiểu sai do không có điều kiện trình bày chi tiết trong cuộc phỏng vấn. Trong một số trường hợp, sau khi kết thúc phỏng vấn, cán bộ điều tra tiến hành trò chuyện với người trả lời mới phát hiện ra có nhiều vấn đề trước đó không được đề cập. Những hạn chế như vậy đòi hỏi phải kết hợp kỹ thuật khảo sát bằng bảng hỏi với nghiên cứu định tính, việc bổ sung các thông tin thu được qua quan sát và thảo luận sâu cho những số liệu điều tra.

Thông thường, trình tự tiến hành hai phương pháp này không cố định, nghĩa là có thể tiến hành một cuộc khảo sát mẫu lớn nhằm đánh giá chung thực trạng của vấn đề nghiên cứu rồi sau đó mới tiến hành các điều tra sâu nhằm thu thập và bổ sung các thông tin định tính cho các số liệu định lượng trước đó. Tuy nhiên, trong những nghiên cứu cộng đồng trình tự này thường được đảo ngược. Nghiên cứu sâu được tiến hành trước với mục đích phát hiện vấn đề và chỉ sau khi giả thuyết được xây dựng và hoàn thiện, người ta mới tiến hành các cuộc khảo sát tập trung nhằm kiểm định lại những giả thuyết đó. Chính vì vậy, trên bình diện mẫu nghiên cứu chỉ có một số hộ gia đình thuộc diện điều tra sau này. Hiện nay, việc kết hợp theo trình tự trên ngày càng được vận dụng phổ biến trong nghiên cứu xã hội. Những cuộc khảo sát qui mô lớn như KAP, WFS, CPS... ngày càng bộc lộ rõ nhiều nhược điểm và đòi hỏi sự bổ sung bằng các số liệu do phương pháp nghiên cứu sâu đem lại.

3. Vận dụng các kỹ thuật mới trong nghiên cứu Xã hội học Dân số, Sức khỏe và Gia đình - Những triển vọng nghiên cứu:

Bước sang năm 1991, cũng với những kế hoạch nghiên cứu chung của Viện, Phòng Xã hội học dân số và gia đình bắt đầu triển khai những chương trình mới nhằm đáp ứng những nhu cầu cấp thiết đặt ra trên lĩnh vực nghiên cứu này. Có một vấn đề được nhận thấy về mặt phương pháp. Do là việc tiến hành những cuộc khảo sát chọn mẫu nhỏ mang tính định lượng (khoảng vài trăm hộ gia đình) như vẫn làm trước đây tỏ ra không còn thích hợp. Trên thực tế, kết quả điều tra sẽ đa dạng và phong phú hơn nếu như kỹ thuật định tính nghiên cứu sâu được áp dụng. Bên cạnh đó việc xây dựng và hoàn thiện các giả thiết nghiên cứu đã đòi hỏi phải tiến hành những đợt tái khảo sát và nghiên cứu tại những địa phương đã được điều tra trước đây nhằm đánh giá được những biến đổi kinh tế - xã hội cũng như tác động của chúng đến các biến số dân số và gia đình. Ngay sau khi lớp huấn luyện về kỹ thuật nghiên cứu sâu do các chuyên gia của Trường Đại học Tổng hợp ô-xtrây-li-a ANU và Ma-hi-dôn, Thái Lan tiến hành tại Đà Nẵng (4-1991) kết thúc, Phòng Xã hội học dân số và gia đình thuộc Viện Xã hội học đã vận dụng phương pháp mới nghiên cứu hệ thống dịch vụ y tế và chăm sóc sức khỏe tại xã Diên Hồng, huyện Diên Bàn tỉnh Quảng Nam-Đà Nẵng và xã Văn Nhân thuộc huyện Phú Xuyên, tỉnh Hà Tây. Đây là lần đầu tiên kỹ thuật nghiên cứu sâu được sử dụng ở Việt Nam và đã thu được kết quả đáng khích lệ. Nhiều vấn đề nghiên cứu không thể xử lý trong những cuộc khảo sát chọn mẫu lại được lý giải khá thành công bằng các thông tin sâu. Có thể nói, thành công lớn nhất của Phòng qua hai đợt nghiên cứu là đã xây dựng và hoàn thiện một hệ thống giả thiết trong nghiên cứu dịch vụ y tế và chăm sóc sức khỏe ở địa bàn nông thôn trong khung cảnh biến đổi kinh tế - xã hội hiện nay, tạo đà phát triển trên lĩnh vực nghiên cứu này trong những năm tới.

Quá trình điều tra trên thực địa cũng cho thấy những thuận lợi và hạn chế trong phương pháp chuyên môn của đội ngũ cán bộ nghiên cứu. Nhìn chung, hầu hết các cán bộ đều đã trải qua quá trình điều tra điền dã sử dụng phương pháp khảo sát trước đây nên có kinh nghiệm ở địa bàn nông thôn và ý thức rõ vai trò của mình trong việc tiếp cận và tiến hành phỏng vấn bằng bảng hỏi. Một số cán bộ với khả năng chuyên môn đủ trình độ làm giám sát viên đã tỏ ra linh hoạt trước nhiều tình huống nảy sinh. Tuy nhiên bên cạnh những mặt mạnh, nhiều hạn chế đã bộc lộ qua những cuộc nghiên cứu sâu tiến hành vừa qua. Khó khăn lớn nhất là sự thiếu hiểu biết về điểm nghiên cứu, nhiều cán bộ điều tra chưa chuẩn bị sẵn cho mình những khái niệm và định hướng vấn đề nghiên cứu trước khi xuống địa phương. Kỹ thuật quan sát thâm nhập hầu như chưa được vận dụng gây ra tâm lý e ngại, đề phòng ở người dân là nguyên nhân chính của hiện tượng nhiễu thông tin. Thêm vào đó, thời gian ở thực địa quá ngắn do xu hướng thường muốn kết thúc sớm cuộc nghiên cứu đã hạn chế sự hòa nhập với địa phương và bỏ sót nhiều thông tin quý giá. Về kỹ thuật phỏng vấn, một nhược điểm cần được sớm khắc phục là sự thiếu kỹ năng khơi sâu và chốt vấn đề. Có nhiều trường hợp, cuộc phỏng vấn bị thả nổi, dẫn sang chủ đề khác không liên quan hoặc phải kết thúc sớm do nội dung quá nghèo nàn. Tất cả những nhược điểm trên không những ảnh hưởng đến chất lượng kết quả điều tra mà còn lấy đi cơ sở để đánh giá thực chất quá trình đó. Để tránh được những khó khăn, đảm bảo sự thành công trong hoạt động tái khảo sát và nghiên cứu thời gian tới, một số yêu cầu về kỹ thuật và kỹ năng tiến hành cần được chuẩn bị trước ngay từ thời điểm này.

Một trong những đòi hỏi tiếp theo đối với hoạt động chuyên môn của Phòng trong thời gian tới là phải tiến hành nghiên cứu lại trên một số địa phương đã được khảo sát trước đây ở địa bàn nông thôn. Mục tiêu của hoạt động này nhằm tìm hiểu sự vận động theo thời gian của những thiết chế xã hội như mức sinh, gia đình, địa vị phụ nữ, y tế và sức khỏe,... dưới tác động của quá trình biến đổi kinh tế - xã hội. Kết quả của định hướng nghiên cứu này phải là những phát hiện mang tính đối sánh theo không gian và thời gian, cung cấp những luận cứ thực tiễn cho phép giải thích sự chuyển đổi trong nội tại đối tượng nghiên cứu. Chính ở đây, kỹ thuật nghiên cứu sâu sẽ cho phép thu được những thông tin liên tục và lô-gic làm cơ sở để đánh giá thực chất quá trình đó. Để tránh được những khó khăn, đảm bảo sự thành công trong hoạt động tái khảo sát và nghiên cứu thời gian tới, một số yêu cầu về kỹ thuật và kỹ năng tiến hành cần được chuẩn bị trước ngay từ thời điểm này.

Vấn đề đầu tiên là sự tuyển lựa cán bộ nghiên cứu mà trước hết là khả năng tham gia của những người đã giữ vai trò chủ chốt trong cuộc nghiên cứu trước đây. Ý nghĩa quan trọng của yêu cầu này là ở chỗ cho phép tạo nên tính liên tục trong việc xem xét vấn đề nghiên cứu. Những cán bộ đã tham gia điều tra tại địa phương sẽ có điều kiện nhìn nhận lại đối tượng nghiên cứu trên giác độ cao hơn. Mỗi quan hệ tạo lập với các cộng tác viên và nhân dân địa phương trước đây sẽ là cơ sở cho việc tái thâm nhập vào cộng đồng nghiên cứu được dễ dàng hơn. Trong trường hợp cán bộ nghiên cứu chủ chốt không thể tham gia được, cần có nhiều sự phối hợp và thảo luận kỹ càng giữa họ và người phụ trách mới trước khi xuống địa phương.

Công tác chuẩn bị và thu thập những tài liệu cần thiết cho cuộc nghiên cứu giữ vai trò không kém phần quan trọng. Về nguyên tắc, mọi thông tin dưới dạng bảng số liệu, bản đồ, báo cáo hoặc những ghi chép trong cuộc điền dã trước đây đều phải được xử lý và tổng hợp nhằm tạo cơ sở ban đầu cho mỗi thành viên trong đoàn ngay khi xuống địa phương. Thông thường, một phương án thu thập thông tin được xây dựng cho biết những loại số

liệu đã và sẽ cần phải có, cách thức thu thập, nguồn số liệu và người chịu trách nhiệm v.v... Trên thực tế, những tư liệu trước đây thường không được lưu trữ đầy đủ nên rất hiếm khi hệ thống thông tin về địa phương nghiên cứu được chuẩn bị tốt trước khi cuộc điều tra bắt đầu.

Do nội dung tìm hiểu trong những cuộc tái nghiên cứu sẽ thu hẹp, thường tập trung vào các vấn đề chuyên sâu hơn so với trước nên việc xác định lại những đối tượng tiếp xúc là hết sức cần thiết. Hệ thống các cộng tác viên và cán bộ chính quyền ở địa phương bị thay đổi sau nhiều năm sẽ có thể gây trở ngại cho những ngày đầu điều tra. Do vậy, một trong những yêu cầu cần đối với công tác tiền trạm là việc xây dựng lại danh sách những hộ gia đình, các cá nhân cũng như các cộng tác viên chính cần tiếp xúc và gặp gỡ tại địa phương, tạo điều kiện thuận lợi cho việc thực hiện phỏng vấn về sau.

Trong quá trình nghiên cứu sâu, đôi khi phải kết hợp trốn hành một cuộc khảo sát tập trung nhằm minh chứng tại chỗ những quan sát. Tuy nhiên khác với phương pháp khảo sát cơ bản trong trường hợp này số lượng mẫu không cần thiết phải đủ lớn, qui trình phỏng vấn không cần tuân thủ theo những bước nghiêm ngặt. Trong nhiều trường hợp, câu trả lời được giữ nguyên trong quá trình xử lý và không cần mã hóa nhằm đảm bảo độ tin cậy của thông tin. Trong một số cuộc phỏng vấn thể loại này, mặc dù bảng hỏi được sử dụng nhưng cán bộ điều tra nên tạo điều kiện cho đối tượng phát triển suy nghĩ theo chiều sâu, tìm hiểu được lô-gic bên trong của những câu trả lời và tất nhiên việc ghi chép đầy đủ nội dung này vào sổ tay là hết sức cần thiết.

Nói tóm lại, việc tiến hành những nghiên cứu trong thời gian sắp tới của Phòng Xã hội học dân số và gia đình sẽ chú trọng đến việc vận dụng kỹ thuật nghiên cứu sâu bằng những đợt điền dã dài ngày ở nông thôn với sự tham gia của một nhóm nhỏ cán bộ nghiên cứu. Các giả thuyết được phát hiện và xây dựng sẽ được kiểm định bằng khảo sát chuyên biệt sau đó ngay chính tại địa phương nghiên cứu. Những phát hiện rút ra qua những cuộc điều tra chọn mẫu trước đây cần phải được tìm hiểu và phân tích chi tiết hơn bằng kỹ thuật nghiên cứu sâu, nhấn mạnh vào sự tương tác giữa các biến số kinh tế - xã hội như một động lực chủ yếu dẫn đến sự chuyển đổi trong quá trình dân số, các thiết chế y tế và gia đình. Nếu như hoạt động nghiên cứu được tổ chức theo phương pháp này, chúng ta có quyền kỳ vọng những thành tựu lý thuyết mới trong nghiên cứu dân số nói riêng và xã hội học nói chung. Phương hướng đó cũng góp phần đem lại độ tin cậy cao hơn trong công tác dự báo và hoạch định chính sách mà khoa học xã hội hiện nay đang vươn tới.